

Outeiro Iglesias, Mario

mario.outeiro@usc.gal

Enxeñeiro Técnico Industrial (esp. en Química Industrial) e Enxeñeiro Químico.

Profesor de Ensino Secundario (esp. de Física e Química e Tecnoloxía) no IES Pedregal de Irimia (Meira), onde é director.

Profesor Asociado do Departamento de Didácticas Aplicadas da USC.

*No niño novo do vento
hai unha pomba dourada;
quen puidera namorala,
quen puidera namorala,
meu amigo.*

Álvaro Cunqueiro (fragmento de “Quen puidera namorala”, en “Cantiga nova que se chama riveira”)

RESUMO

Neste artigo centrarémonos nun dos elementos da arquitectura popular galega asociado á cría de pombas, xeralmente en casas cunha certa relevancia económica e social. Comezaremos realizando un breve repaso histórico para ver as orixes destas construcións e continuaremos facendo unha clasificación tipolóxica dos mesmos para posteriormente realizar unha descrición pormenorizada das distintas partes e elementos dos pombais.

Será despois cando nos centremos nos pombais do Corgo. Situarémolos e describirémolos seguindo as tipoloxías e as distintas partes, antes comentadas. Pecharemos o artigo cunhas conclusións, as referencias bibliográficas empregadas e un par de anexos para coñecer o pombal grande da Casa Grande de Quintela a partir dunha das plumas lucenses máis delicadas e rigorosas (Isaac Rielo Carballo) e a gastronomía asociada aos pombiños.

PALABRAS CLAVE

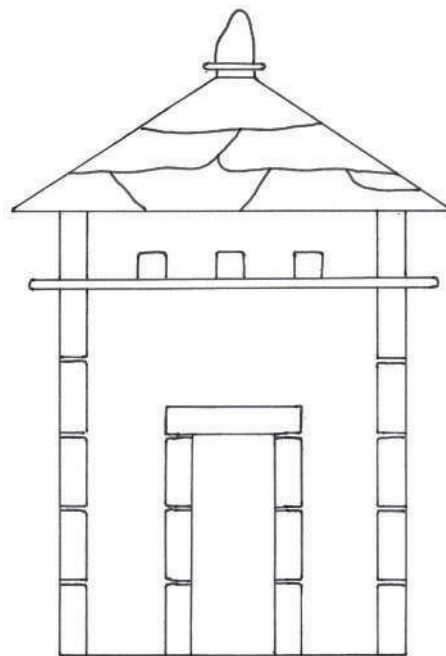
Pombal, pombeiro, pomba, O Corgo, Lois Ladra.

1 LIMIAR

A orixe da realización deste artigo está nas múltiples saídas de campo que realizamos durante anos Manuel Fernández López (Lolo de Anseán)

e eu para inventariar o patrimonio corgués que aparece publicado no libro “19 (+1) Escapadas polo Corgo. Guía visual do concello” (2024). Nas distintas viaxes realizadas polas parroquias do concello fomos aumentando a listaxe de pombais independentes (sen estar asociados a outras construcións) que tiñamos catalogados previamente no concello ata chegar aos vinte e dous que incorporamos a este traballo, sendo conscientes de que algún se nos puido escapar.

A beleza destas mostras da arquitectura popular fainos merecentes dun estudo e posta en valor no concello do Corgo, porque todo o que non se coñece, ignórase e non se conserva.



Imaxe 1.1. Alzado do pombal da Casa da Torre de Arriba (Anseán). Debuxo do autor

Os pombais (como construcións anexas independentes) son edificacións que, asociadas normalmente ás casas grandes e pazos (como os hórreos, as capelas...), teñen unha función ornamental, a maiores da de criar pombas, xa que o número de aves simbolizaba a importancia da casa. Os pombiños, daquela, eran moi valorados a nivel gastronómico (e o esterco delas moi apreciado como fertilizante).

Xeralmente atópanse en terreos secos e lugares altos, pero abrigados dos ventos dominantes, orientados cara ao nacente ou ao mediodía, e sen árbores na contorna para evitar a presenza de aves de rapina. Por desgraza, moitos dos pombais atópanse nun estado deficiente de conservación ou foron tendo novos usos, máis acaídos aos tempos (galiñeiros, almacéns...).

2 BREVES ANOTACIÓNS HISTÓRICAS

Aínda que é probábel a existencia de pombais nas culturas antigas (Exipto ou Grecia) as orixes dos nosos pombais están incardinadas no imperio romano, no que existen numerosas referencias á cría de pombiños para o seu consumo, na mensaxería e para o seu uso en cerimonias litúrxicas e rituais, e onde distintos tratadistas (Varrón, Plinio ou Columela) describen aspectos da construción dos pombais (Ladra, 2002). A primeira referencia a estas construcións no Noroeste peninsular témolaa no Bierzo no século X (Alonso Ponga, 1993) e temos que agardar a novembro de 1233 para atopala en Galiza, no que unha venda emprega un pombal como referencia para emprazar unha leira (González Pérez, 1982).

Nesas mesmas datas (mediados do século XIII) temos tamén a primeira das representacións gráficas dun pombal. Trátase dunha construción urbana que aparece acompañando á cantiga CLVIII de Afonso X, o Sabio, no códice rico das Cantigas de Santa María que se garda na biblioteca do mosteiro de El Escorial. O pombal, tipicamente árabe, está situado nunha das entradas da poboación e aínda que a relación estética da imaxe con Galiza poida ser cuestionada, o propio idioma do texto (galego)

e a posibilidade de que os ilustradores fosen de orixe galego, é suficiente para incluír este aspecto nesta breve contextualización histórica (González Pérez, 1982).

Na Idade Media prolifera a construción de pombais asociados a señores feudais, clérigos ou segres, sendo un signo de poder e prestixio social, ademais do uso, fundamentalmente culinario, que puideran ter. A súa construción aparecerá asociada a pazos e mosteiros, como indica o dito castelán “capela, pombal e ciprés, pazo é”. De feito na Revolución Francesa, este tipo de construcións foron o foco da ira dos sublevados de igual xeito que foron as fortalezas na Revolución Irmandiña galega (Blanco Rodríguez, 2023).

A partir da desamortización comeza o seu período de decadencia que se acelera na segunda metade do século XX co paulatino abandono do rural e o éxodo cara as cidades. Nos últimos anos, outros motivos como que manchan moito preto das casas ou depositan os seus excrementos enriba da herba que se emprega para dar de comer ao gando vacún (moitas pombas mudaron de casa trala construción dalgunha corte preto do pombal). A iso tamén hai que sumar a presenza, cada vez maior, de aves de rapina que acaban coas pombas.

3 TIPOLOXÍA

A tipoloxía máis habitual nos pombais do Corgo é un edificio de planta cilíndrica con paramento de cachotaría de granito, xeralmente revocado cun lucido branco, mestura de barro e cal, cunha pequena porta de acceso (habitualmente elevada) e unha cuberta cónica feita en lousa. Na parte superior dos muros atópase a repisa, feita con chanto que sobresaie entre 15 e 20 cm do muro e circunscribindo o edificio para facilitar o voo das pombas e evitar que entren os ratos. Entre a soleira e o beirado (ou cornixa) queda un pequeno espazo para albergar as entradas das pombas (pequenos buratos xeralmente cadrados).

Na parte interior dos muros perimetrais atópanse os niños das pombas que son ocos con forma

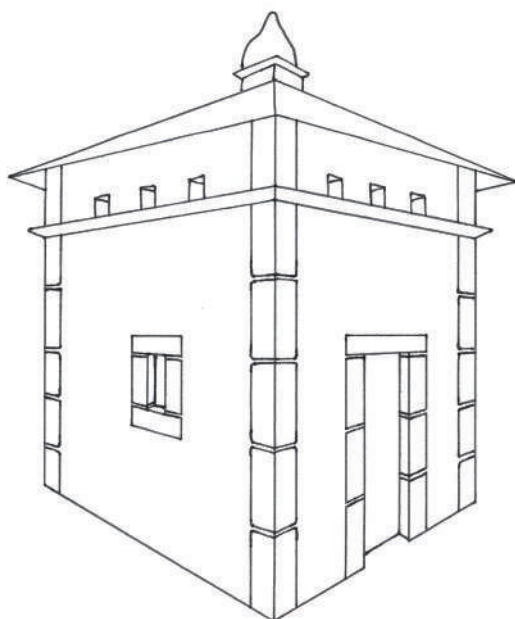
cúbica (feitos con lousa e pedras), e nalgunha ocasión tornáronse e unha mesa ou pía onde se deposita o gran para que coman as pombas (ver seguinte apartado). Os escasos elementos decorativos concéntranse nos remates da cuberta.

A primeira clasificación dos pombais poderíamola facer atendendo a se o pombal é independente ou integrado nalgunha edificación. Deste xeito teríamos:

- **Pombais independentes** (ímonos centrar neles neste artigo).
- **Pombais integrados nas vivendas** (xeralmente nos faiados).
- **Pombais integrados en anexos** (palleiras, muíños...).

Dentro dos pombais independentes poderíamos seguir clasificando atendendo á planta:

- **Circular.** É a tipoloxía máis habitual, establecendo un corpo cilíndrico dunha altura lixeiramente superior ao seu diámetro, con lousado habitualmente cónico.
- **Cadrada.** Formaría un corpo prismático con lousado a catro augas.



Imaxe 3.1. Pombal de planta cadrada (Casa da Torre de Arriba en Anseán). Debuxo do autor

- **De ferradura.** Trataríase dun círculo incompleto.
- **Poligonal.** Formando un corpo prismático con lousado adaptado ao número de lados.
- **Mixta.** Na que se mesturan varias xeometrías debido a existencia de distintos usos no edificio.



Imaxe 3.2. Planta mixta no pombal da Casa de Cela en Cabreiros (corpo inferior cadrado: galiñeiro; corpo superior circular: pombal)

4 PARTES DUN POMBAL

A continuación iremos sinalando as partes máis importantes dos pombais, aínda que non todos eles dispoñen dos elementos sinalados a continuación. Comezaremos por aquelas partes que se observan dende o exterior para describir posteriormente o interior das construcións.

- **Teito:** dependendo da comarca galega onde fiquen emprazados os pombais estarán cubertos de tella ou lousa (no Corgo absolutamente todos empregan lousa). Nos pombais de base circular é normal que o teito sexa cónico cun adorno no **cumio** (pináculo, cruz, cataventos...) ou cun simple coio, asentado nunha **rodela**. Neste tipo de planta tamén se poden ver teitos a unha soa

auga. Dentro dos cadrados o normal é atopar teitos a catro augas mentres que nos poligonais haberá tantas augas como lados (co antedito remate no cumio). Nos pombais de planta de ferradura o lousado adoita resolverse a unha auga mais no Corgo atopamos tamén unha cuberta pseudocónica. Nalgúns teitos pódense atopar pedras co fin de evitar que os refachos fortes de vento levantasen a cuberta.

- **Parede:** o paramento dos pombais adoita ser de cachotaría de granito ou da pedra habitual da zona, xeralmente revocado cun lucido branco, mestura de barro e cal (para manter a frescura no verán e evitar que os depredadores agatuñaran polo muro). Na parede está incrustada a repisa e atópanse os ocos para acceder as pombas (piqueiras) e as persoas (porta). Algúns pombais contan con algunha xanela pequena para fomentar a ventilación.
- **Piqueiras:** son as entradas que empregan as pombas para acceder ao pombal. Estas atópanse na parte superior, protexidas polo **beirado** do teito e por enriba dunha repisa. Atópanse distribuídas por todo o perímetro pero con maior abundancia cara ao nacente-sur e tratando de evitar os ventos predominantes na zona. A forma das piqueiras adoita ser cadrada (a veces coa parte superior redondeada) ou rectangular, habendo casos en Galiza de formas circulares ou triangulares.
- **Repisa:** é o lugar onde se pousan as pombas cando inician ou rematan o voo. A repisa adoita a ser de pedra ou laxes e rodea parcial, ou totalmente, o pombal. A repisa fai as funcións de tornarratos, evitando que os roedores e outros inimigos terrestres (donicelas...) accedan ao pombal polas piqueiras.
- **Porta:** o lugar polo que as persoas acceden ao pombal pode ser de distintas dimensións e circunstancias. Xeralmente son de tamaño pequeno (polas que entra unha soa persoa agachada) e aínda que moitas delas teñen o limiar ou soarego ao nivel do solo exterior,

outras téñeno elevado, a modo de xanela de acceso (algúns con necesidade incluso dunha escada para poder acceder). Aínda que a feitura das portas é sinxela pode ser un espazo para que o canteiro se recree co fin de manifestar, xunto coas dimensións do pombal e o remate do cume, a importancia da casa. Dende deixar as canterías perimetrais á vista (en contraste co albo da parede), a algunha inscrición no lintel (data de construción, “Ave María”, cruz...) ou rematadas cun arco de medio punto. A carpintaría adoita ser de madeira, podendo dispor de buratos para fomentar a ventilación do pombal.

- **Niños:** é o lugar onde poñen as pombas. Son nichos feitos no interior da parede empregando laxes e cachotes que adoitan ter unhas dimensións de algo máis de 20x20x20 cm. Os niños comezan a unha certa distancia do chan, chegando, xeralmente, ata a parte superior da parede. É preciso o uso dunha escada para acceder aos niños superiores.



Imaxe 4.1. Niños do pombal da Casa de Carrizo en Segovia

- **Mesa ou pía:** é un elemento que non é moi común nos pombais galegos (algo máis nas zonas frías de Galiza). Está situado no centro do pombal e ten a función de poñerlles a comida ás pombas no longo inverno, cando estas non poden saír por longas nevaradas. Moitas veces reutilízase unha moa ou capa de muíño fendida ou desgastada. En ocasións, cando o pombal é pequeno, a mesa pódese construír fóra, nas inmediacións deste.



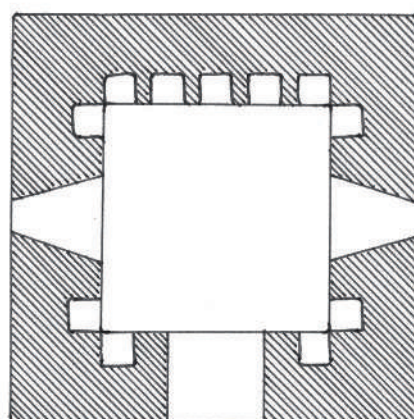
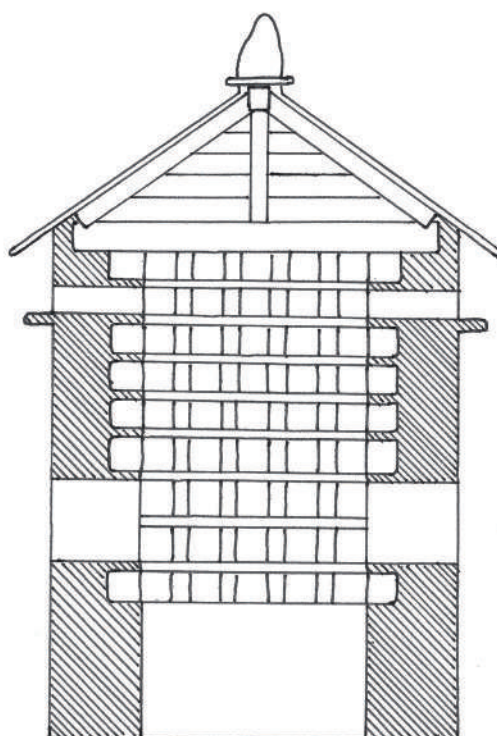
Imaxe 4.2. Mesa do pombal do Muíño de Chousa en Cela

- **Tornarratos:** é unha pedra incrustada na parede e que sobresaе xusto antes de comezar a primeira rea de niños (a modo de banco perimetral) que ten dúas funcións: a primeira é a de impedir que os roedores accedan polo interior do pombal aos niños das pombas e a segunda facer as funcións da mesa nos fríos e longos invernos. Adoita estar situada a unha distancia superior aos 50 cm do chan. É un elemento que non é moi habitual nos pombais.



Imaxe 4.3. Tornarratos e mesa do pombal da Casa de López

- **Pía-bañeira:** son pedras cun burato en forma de cunca, non moi fonda, coa finalidade de albergar auga para que as pombas beban e se bañen no verán. Tenden a estar nas proximidades do pombal e moitas veces están escavadas nunha pena próxima (moitos pombais están construídos xa enriba dun penedo). Como as mesas e os tornarratos estes elementos tampouco son habituais nos pombais.



Imaxe 4.4. Seccións vertical e horizontal do pombal da Casa da Torre de Arriba en Anseán na que se poden apreciar parte dos elementos descritos. Debuxo do autor

5 OS POMBAIS DO CORGO

O concello do Corgo posúe un total de vinte e dous pombais independentes e un número indeterminado, e moito maior, de pombais integrados noutras edificacións. Comezando por estes últimos imos citar algúns deles para exemplificar ou, simplemente por ser construcións senlleiras.



Imaxe 5.1. Entrada do pombal do Pazo do Corgo (ampliación dunha foto cedida por Jesús Abuín Arias)

- **Pombais integrados nas vivendas.** Un caso relevante sería o pombal do Pazo do Corgo, situado entre a grandiosa bóveda da lareira e a ornamentada cheminea.
- **Pombais integrados en paleiras.** Desta tipoloxía hai moitísimos exemplos. Citaremos pola fermosura da paleira o da Casa de Antón en Santa María de Manán e como curiosidade arquitectónica o pequeno pombal construído sobre unha esquina da paleira da casa de Aldegunde en Chamoso (S. Cristovo), a modo de torre.



Imaxe 5.2. Pombais da Casa de Antón en Santa María de Manán (esquerda) e da Casa de Aldegunde en Chamoso (dereita)

- **Pombais integrados noutras edificacións.** Poñemos como exemplo o existente no faiado do Muíño de Andrés en Queizán.



Imaxe 5.3. Pombal do Muíño de Andrés en Queizán

Centrándonos nos **pombais independentes** (obxecto de estudo deste artigo) temos:

- **Circular.** Como dixemos antes é a máis habitual, establecendo un corpo cilíndrico dunha altura lixeiramente superior ao seu diámetro, con lousado habitualmente cónico. Como son os máis habituais citaremos algún exemplar peculiar dentro desta tipoloxía: pombais da Casa de Vila de Donalbán (Laxosa) e do Pazo de Andrade en Santa Mariña (Cabreiros), con cuberta a unha auga, pombal da Casa de Díaz de Serín (Bergazo), situado enriba da esquina do muro, pombal da Casa grande de Camposo, con dúas repisas ou pombal da Casa de Ron de Laxes (Camposo), o de maiores dimensións do concello.
- **Cadrada.** Formaría un corpo prismático con lousado a catro augas. Como exemplos deste tipo de pombais temos o das casas da Torre de Abaixo e Castedo (Anseán), o da Casa grande de Pousada (Paradela) e o da Casa de David de Quetesende (Piñeiro).
- **De ferradura.** Trataríase dun círculo incompleto. No concello contamos con dous exemplares: na Casa de Arias de San Cristovo (Chamoso), con

cuberta “pseudocónica” adaptada e na Casa de Carrizo de Vilaceleiro (Segovia) con cuberta a unha auga.

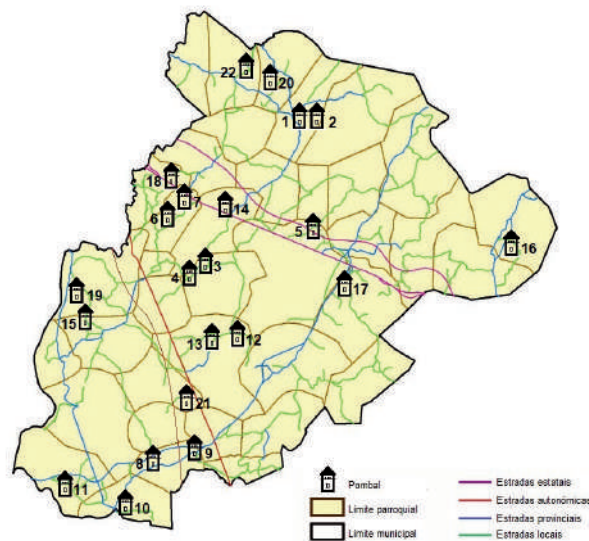
- **Poligonal.** Formando un corpo prismático con lousado adaptado ao número de lados. No concello contamos con dous exemplares: o da Casa grande de Seoane (Folgosa, San Martiño) con planta octogonal e o da Casa de Soto (Sabarei) con planta hexagonal.
- **Mixta.** Teríamos un caso no concello, situado na parroquia de Cabreiros (casa de Cela), con dúas alturas, a primeira de base cadrada (empregada como galiñeiro) e a segunda de base circular (que sería propiamente o pombal) con entrada interior e unha porta elevada exterior. Ten cuberta cónica e a peculiaridade de ter un comedeiro de pombas fóra do pombal a 30 m.

Facendo unha recapitulación e incluíndo os pombais de planta de ferradura e mixta no saco común de “outras”, podemos advertir que os pombais do Corgo seguen unha distribución tipolóxica semellante a do resto de Galiza (ver seguinte táboa).

	O Corgo		Galiza (González Pérez, 1982)	
	nº	%	nº	%
Circular	13	59,1	217	72,6
Cadrada	4	18,2	42	14,0
Poligonal	2	9,1	12	4,0
Otras	3	13,6	29	9,4

Táboa 5.1. Número e porcentaxe das distintas tipoloxías de pombais independentes no concello do Corgo e nos inventariados no libro de Clodio González (González Pérez, 1982)

Os vinte e dous pombais independentes están distribuídos por todo o concello segundo se amosa na seguinte imaxe (a súa numeración correspóndese co inventario do seguinte apartado):



Imaxe 5.4. Mapa do concello do Corgo coa distribución dos pombais independentes (realizado polo autor a partir dun mapa de Gifex)

Os pombais do Corgo foron protagonistas dunha exposición fotográfica da autoría do antropólogo e arqueólogo Lois Ladra (responsábel do proxecto Corgoral durante os anos 2021-2023 e actual director do Museo do Pobo Galego). A exposición foi realizada no Punto de Atención á Lectura do Corgo (PALCO) co título de “Sentinelas do Desleixo” durante os meses de outubro a decembro de 2023. O título ben a amosar o mal estado de conservación que sofren algúns destes elementos patrimoniais corgueses e constou dun total de 16 fotografías, das cales 15 foron de pombais (en branco e negro) e unha dunha pomba dun retablo da ermida de San Bartolomeu de Chamoso.



Imaxe 5.5. Cartel da exposición “Sentinelas do Desleixo”, de Lois Ladra (o pombal da imaxe pertence á Casa Grande de Quintela)

Os pombais corgueses tamén foron reproducidos en cerámica polo ceramista Manuel Fernández López (Lolo de Anseán) e agasallados durante varias edicións aos/ás gañadores/as do certame literario “Terras de Chamoso” (organizado pola Asociación Cultural Arumes do Corgo). Na seguinte imaxe, de esquerda a dereita, aparecen as reproducións dos pombais da Casa de Vila (Donalbán-Laxosa), da Casa de Carrizo (Vilaceleiro-Segovia), da Casa da Torre de Abaixo (A Torre-Anseán) e da Casa de Ron (Laxes-Campos).



Imaxe 5.6. Colección de pombais corgueses feitos polo ceramista “Lolo de Anseán”

Aínda que no Corgo non hai ningún topónimo de lugar ou parroquia relacionado coa familia léxica das pombas si existe unha rúa na urbanización de Santa Mariña (Cabreiros) debido á existencia do pombal do Pazo dos Andrade: Rúa do Pombeiro.



Imaxe 5.7. Placa da rúa do do Pombeiro en Santa Mariña

Para rematar este apartado, a modo de curiosidade e, tendo en conta que dende novembro de 2024 a técnica do esgrafiado galego queda incluída no Censo do Patrimonio Cultural, queremos poñer en valor dous esgrafiados do Corgo que teñen relación co tema a tratar. Por unha banda temos unhas aves, que ben puideran ser pombas (ou pitas), no muíño de Bieito de Matafaxín (Gomeán) e por outra temos a un cazador nunha das casas da Veiga (Cerceda), ambos os dous dunha fermosa feitura:



Imaxe 5.8. Posíbeis pombas en Matafaxín (arriba) e cazador na Veiga (abaixo)

6 INVENTARIO DOS POMBAIS CORGUESES

A continuación describiremos cada un dos vinte e dous pombais inventariados no Corgo cunha sinxela ficha descriptiva que contén o emprazamento, tipoloxía, partes, uso, estado de conservación e comentarios. Algún dato é descoñecido (sinálase con ¿?) por mor de non poder acceder ao seu interior.

1. Pombal da Casa de Somoza

- Lugar (parroquia): Adai (Adai).
- Coordenadas: 42.97636, -7.41567.
- Planta: circular.
- Cuberta: cónica.
- Adorno cuberta: pedra redonda (muíño castrexo?).
- Paredes exteriores: na actualidade ten pedra encintada (antes tiña un enlocido de cal argamasada).
- Pía/mesa: non.
- Tornarratos: non.
- Uso como pombal: non pero úsase de galiñeiro.
- Estado de conservación: moi bo.
- Comentarios: atópase a 120 m en liña recta do pombal da Casa de Capón.



Imaxe 6.1. Pombal da Casa de Somoza (foto feita en 2008)

2. Pombal da Casa de Capón

- Lugar (parroquia): Adai (Adai).
- Coordenadas: 42.97575, -7.41449.
- Planta: circular.
- Cuberta: cónica.
- Adorno cuberta: pináculo.
- Paredes exteriores: enlocido de cal argamasada.
- Pía/mesa: non.
- Tornarratos: non.

- Uso como pombal: non pero úsase de galiñeiro.
- Estado de conservación: regular.
- Comentarios: é de semellante feitura que o pombal da Casa de Somoza pero de maiores dimensións.



Imaxe 6.2. Pombal da Casa de Capón

3. Pombal da Casa da Torre de Abaixo

- Lugar (parroquia): A Torre (Anseán).
- Coordenadas: 42.91336, -7.44486.
- Planta: cadrada.
- Cuberta: catro augas.
- Adorno cuberta: pedra aguzada.
- Paredes exteriores: enlocido de cal argamasada.
- Pía/mesa: non.
- Tornarratos: non.
- Uso como pombal: non pero úsase de galiñeiro.
- Estado de conservación: bo.
- Comentarios: hoxe ten unha construción auxiliar acaroadada mais orixinalmente estaba exento.



Imaxe 6.3. Pombal da Casa da Torre de Abaixo

4. Pombal da Casa de Castedo

- Lugar (parroquia): Mourelle (Anseán).
- Coordenadas: 42.91261, -7.45574.
- Planta: cadrada.
- Cuberta: catro augas.
- Adorno cuberta: pináculo de morteiro (antes tiña un coio branco aguzado).
- Paredes exteriores: na actualidade ten pedra encintada (antes tiña un enlocido de cal argamasada).
- Pía/mesa: non.
- Tornarratos: non.
- Uso como pombal: si.
- Estado de conservación: moi bo.
- Comentarios: este é o único pombal, de todos os inventariados no concello do Corgo, que sigue criando pombas.



Imaxe 6.4. Pombal da Casa de Castedo

5. Pombal da Casa de Díaz de Serín

- Lugar (parroquia): Serín (Bergazo).
- Coordenadas: 42.94365, -7.41212.
- Planta: circular.
- Cuberta: cónica.
- Adorno cuberta: pináculo.
- Paredes exteriores: enlocido de cal argamasada.
- Pía/mesa: non.
- Tornarratos: ¿?
- Uso como pombal: non.
- Estado de conservación: moi bo.
- Comentarios: trátase dun pombal de pequenas dimensións situado enriba da esquina do muro perimetral da casa.



Imaxe 6.5. Pombal da Casa de Díaz de Serín

6. Pombal do Pazo de Andrade

- Lugar (parroquia): Santa Mariña (Cabreiros).
- Coordenadas: 42.94803, -7.47019.
- Planta: circular.
- Cuberta: unha auga (cara o sur).
- Adorno cuberta: non ten.
- Paredes exteriores: actualmente é de pedra mais é probábel que o exterior estivera enlocido de cal argamasada.
- Pía/mesa: non.
- Tornarratos: non.
- Uso como pombal: non pero úsase de almacén.
- Estado de conservación: bo.
- Comentarios: antigamente o pombal estaba na propiedade do pazo dos Andrade, mais esta foi dividida e urbanizada polo que na actualidade o pombal atópase no predio dun chalé, a 150 m (en liña recta) da casa petrucial.



Imaxe 6.6. Pombal do Pazo de Andrade

7. Pombal da Casa de Cela (ou de Val)

- Lugar (parroquia): Cabreiros (Cabreiros).
- Coordenadas: 42.95311, -7.46445.
- Planta: mixta. A parte inferior (empregada como galiñeiro) é de planta cadrada mentres que a superior (empregada como pombal) é de planta circular. Como o diámetro da parte superior é máis grande que o lado do cadrado inferior, o pombal apóiase en ménsulas de granito ben traballadas. Ao pombal accédese tanto dende o galiñeiro inferior como por unha pequena porta orientada cara o oeste.
- Cuberta: cónica.
- Adorno cuberta: pináculo.
- Paredes exteriores: na parte inferior (galiñeiro) a parede é de pedra encintada; na superior (pombal) a parede ten enlocido de cal argamasada.
- Pía/mesa: si (exterior). É unha fermosa construción (única no concello) feita en cantaría (a 30 m cara ao leste do pombal). Ten forma cilíndrica sobre base cúbica apoiada nunha rocha do terreo. Conta cunha fonte granítica na parte superior (onde comerían as pombas) e dúas portañas na parte cilíndrica inferior para gardar a comida.

- Tornarratos: non.
- Uso como pombal: non pero a parte inferior segue a usarse como galiñeiro.
- Estado de conservación: moi bo.
- Comentarios: no lintel da porta do galiñeiro aparece inscrita a data de construción do pombal: 1897. As piqueiras son cadradas coa parte superior redondeada. A carón do comedeiro, e feito na propia rocha, hai un buraquiño que faría as funcións de bebedoiro das pombas. É, sen dúbida, o pombal máis senlleiro dos existentes no concello.



Imaxe 6.7. Comedeiro do pombal da Casa de Cela

8. Pombal da Casa grande de Camposo

- Lugar (parroquia): Camposo (Camposo).
- Coordenadas: 42.87766, -7.47835.
- Planta: circular.
- Cuberta: cónica.
- Adorno cuberta: pedra aguzada.
- Paredes exteriores: enlocido de cal argamasada.
- Pía/mesa: non.
- Tornarratos: non.
- Uso como pombal: non pero foi reconvertido en adegas.

- Estado de conservación: moi bo.
- Comentarios: conta cunha dobre repisa (algo curioso). A inferior cubre toda a circunferencia mentres que a superior é a metade e está orientada cara ao sur. Pertence a unha propiedade que estivo funcionando como casa de turismo rural.



Imaxe 6.8. Pombal da Casa grande de Camposo

9. Pombal da Casa de Ron

- Lugar (parroquia): Laxes (Camposo).
- Coordenadas: 42.87940, -7.46107.
- Planta: circular.
- Cuberta: cónica.
- Adorno cuberta: pináculo (hoxe posúe un niño de cegoña).
- Paredes exteriores: enlocido de cal argamasada.
- Pía/mesa: si (é rectangular e está conformada por un chanto apoiado nos dous extremos).
- Tornarratos: non.
- Uso como pombal: non.
- Estado de conservación: regular.
- Comentarios: é o de maior grande envergadura de todo o concello, cunha circunferencia de aproximadamente 20 m.



Imaxe 6.9. Pombal da Casa de Ron (foto feita en 2008)

10. Pombal do Muíño de Chousa

- Lugar (parroquia): Os Pedregás (Cela).
- Coordenadas: 42.86699, -7.49047.
- Planta: circular.
- Cuberta: cónica.
- Adorno cuberta: pináculo cerámico.
- Paredes exteriores: enlocido de cal argamasada.
- Pía/mesa: si (mesa cadrada feita con morteiro sobre unha base prismática -de menor lado- de granito).
- Tornarratos: non.
- Uso como pombal: non.
- Estado de conservación: regular.
- Comentarios: é o máis moderno dos inventariados (con preto dun século de antigüidade) e emprega materiais construtivos modernos mesturados con materiais tradicionais.



Imaxe 6.10. Pombal do Muíño de Chousa

11. Pombal da Casa grande de Cardexo

- Lugar (parroquia): Cardexo (Cerceda).
- Coordenadas: 42.87108, -7.51024.
- Planta: circular.
- Cuberta: cónica.
- Adorno cuberta: pináculo esférico.
- Paredes exteriores: pedra encintada.
- Pía/mesa: ¿?.
- Tornarratos: ¿?.
- Uso como pombal: non.
- Estado de conservación: moi bo.
- Comentarios: pertence a unha casa que estivo funcionando durante varios períodos como establecemento hostaleiro.



Imaxe 6.11. Pombal da Casa Grande de Cardexo

12. Pombal da Casa de López

- Lugar (parroquia): Vilapene (Santo André de Chamoso).
- Coordenadas: 42.93433, -7.45690.
- Planta: circular.
- Cuberta: cónica.
- Adorno cuberta: pedra aguzada.
- Paredes exteriores: enlocido de cal argamasada.
- Pía/mesa: si (dende a porta hai unha pedra alongada, que está elevada sobre o nivel do solo interior, a modo de corredor e que non chega ata o fondo do pombal que exercería as funcións de comedoiro).
- Tornarratos: si.
- Uso como pombal: non.
- Estado de conservación: regular.
- Comentarios: a porta de entrada atópase elevada sobre o nivel do terreo exterior.



Imaxe 6.12. Pombal da Casa de López (foto feita en 2009)

13. Pombal da Casa de Riba

- Lugar (parroquia): O Hospital (Santo André de Chamoso).
- Coordenadas: 42.93069, -7.46414.
- Planta: circular.
- Cuberta: cónica.
- Adorno cuberta: pináculo.
- Paredes exteriores: enlocido de cal argamasada.

- Pía/mesa: si (rectangular).
- Tornarratos: si.
- Uso como pombal: non.
- Estado de conservación: regular.
- Comentarios: este pombal mantivo o uso ata hai pouco máis dunha década. Foi modificado posteriormente para abrialle unha piqueira no propio lousado (cara o sur).



Imaxe 6.13. Pombal da Casa de Riba (foto feita en 2007)

14. Pombal da Casa de Arias

- Lugar (parroquia): San Cristovo (Chamoso).
- Coordenadas: 42.95089, -7.44766.
- Planta: de ferradura.
- Cuberta: pseudocónica.
- Adorno cuberta: pedra aguzada.
- Paredes exteriores: enlocido de cal argamasada.
- Pía/mesa: non.
- Tornarratos: non.
- Uso como pombal: non.
- Estado de conservación: deficiente.
- Comentarios: ten o lousado parcialmente derrubado.



Imaxe 6.14. Pombal da Casa de Arias

15. Pombal da Casa grande de Quintela

- Lugar (parroquia): Quintela (Farnadeiros).
- Coordenadas: 42.92295, -7.50524.
- Planta: circular.
- Cuberta: cónica.
- Adorno cuberta: non ten.
- Paredes exteriores: na actualidade ten pedra encintada (antes tiña un enlocido de cal argamasada).
- Pía/mesa: non.
- Tornarratos: non.
- Uso como pombal: non.
- Estado de conservación: moi bo.
- Comentarios: **ver anexo I.**



Imaxe 6.15. Pombal da Casa grande de Quintela

16. Pombal da Casa grande de Seoane

- Lugar (parroquia): Seoane (Folgosa).
- Coordenadas: 42.93748, -7.33200.
- Planta: poligonal.
- Cuberta: oito augas. A cuberta (hoxe derrubada) posuía pedras para suxeitar o lousado.
- Adorno cuberta: pináculo.
- Paredes exteriores: enlocido de cal argamasada.
- Pía/mesa: non.
- Tornarratos: non.
- Uso como pombal: non.
- Estado de conservación: deficiente.
- Comentarios: foi construído no século XVIII. É o único octogonal de todos os do concello.



Imaxe 6.16. Pináculo do pombal da Casa grande de Seoane

17. Pombal da Casa de Díaz do Val

- Lugar (parroquia): O Val (Gomeán).
- Coordenadas: 42.92320, -7.39873.
- Planta: circular (un pouco achatado na zona da porta).
- Cuberta: cónica.
- Adorno cuberta: non se sabe (hoxe o lousado veuse abaixo e xa non queda ningún resto de adorno).
- Paredes exteriores: enlocido de cal argamasada.

- Pía/mesa: non.
- Tornarratos: non.
- Uso como pombal: non.
- Estado de conservación: deficiente.
- Comentarios: dentro do pombal existe un chanto situado á altura da primeira fila de niños, soportado por tres trabes, que podería ter feito a función de comedeiro, como plataforma para poder chegar aos niños subíndose a el ou ser un elemento construtivo posterior.



Imaxe 6.17. Pombal da Casa de Díaz do Val

18. Pombal da Casa de Vila

- Lugar (parroquia): Donalbán (Laxosa).
- Coordenadas: 42.95986, -7.46951.
- Planta: circular.
- Cuberta: unha auga (cara o suroeste). A cuberta posúe pedras para suxeitar o lousado.
- Adorno cuberta: non ten.
- Paredes exteriores: na actualidade ten pedra encintada (antes tiña un enlocido de cal argamasada).
- Pía/mesa: non.
- Tornarratos: non (creemos que antes da reforma si o posuía).
- Uso como pombal: non.
- Estado de conservación: moi bo.
- Comentarios: antes a porta non chegaba ao chan mais foi ampliada na súa rehabilitación.



Imaxe 6.18. Pombal da Casa de Vila (foto antiga cedida por Emilio Cristóbal Torregrosa)

19. Pombal da Casa grande de Pousada

- Lugar (parroquia): Pousada (Paradela).
- Coordenadas: 42.92752, -7.51049.
- Planta: cadrada.
- Cuberta: catro augas.
- Adorno cuberta: pináculo.
- Paredes exteriores: enlocido de cal argamasada.
- Pía/mesa: ¿?.
- Tornarratos: ¿?.
- Uso como pombal: non.
- Estado de conservación: deficiente.
- Comentarios: o pombal atópase completamente rodeado por unha figueira e é difícil acceder a el.



Imaxe 6.19. Pombal da Casa grande de Pousada (Rielo Carballo, 2005, p. 148)

20. Pombal da Casa de David

- Lugar (parroquia): Quetesende (Piñeiro).
- Coordenadas: 42.98670, -7.42558.
- Planta: cadrada.
- Cuberta: catro augas.
- Adorno cuberta: non ten.
- Paredes exteriores: enlocido de cal argamasada.
- Pía/mesa: non.
- Tornarratos: non.
- Uso como pombal: non pero úsase como almacén.
- Estado de conservación: bo.
- Comentarios: antes de ser arraxado posuía un piso de madeira interior. A parte inferior era empregada para gardar o cereal e as patacas e a de arriba como pombal.



Imaxe 6.20. Pombal da Casa de David

21. Pombal da Casa de Soto

- Lugar (parroquia): Sabarei de Abaixo (Sabarei).
- Coordenadas: 42.89491, -7.46544.
- Planta: poligonal.
- Cuberta: seis augas.
- Adorno cuberta: actualmente non ten (a cuberta está moi deteriorada).
- Paredes exteriores: enlocido de cal argamasada.
- Pía/mesa: non.

- Tornarratos: si (elevado, ao igual que a primeira liña de niños).
- Uso como pombal: non.
- Estado de conservación: deficiente.
- Comentarios: dentro da edificación hai unha fonte. Hai moi poucos niños e están na parte superior do pombal.



Imaxe 6.21. Pombal da Casa de Soto

22. Pombal da Casa de Carrizo

- Lugar (parroquia): Vilaceleiro (Segovia).
- Coordenadas: 42.99008, -7.43826.
- Planta: de ferradura.
- Cuberta: unha auga (cara o oeste).
- Adorno cuberta: non ten.
- Paredes exteriores: enlocido de cal argamasada (aínda que a cal foi picada na parte inferior).
- Pía/mesa: non.
- Tornarratos: si.
- Uso como pombal: non.
- Estado de conservación: moi bo.
- Comentarios: o pombal é moi antigo e xa aparecía nunha escritura da Casa de San Xoán de 1850.



Imaxe 6.22. Pombal da Casa de Carrizo

7 CONCLUSIÓNS

Segundo os hórreos e os cruceiros se erixiron como símbolos da arquitectura popular galega, con este traballo queremos reivindicar a figura do pombal, non tan estendida como a dos hórreos, como unha relevante peza na paisaxe rural do país.

Tanto polo número deles, como pola relevancia das edificacións, estamos nun concello importante a nivel galego (antano as mallas eran grandes e acudía xente, doutros puntos da xeografía galega, a traballar). A distribución tipolóxica dos pombais do Corgo é variada e segue o patrón dos pombais galegos como podemos ver na táboa 5.1. A maioría deles son de planta circular e cuberta cónica de lousa, habendo exemplares senlleiros doutras tipoloxías. En canto as distintas partes sinaladas no apartado 4, podémolas ver absolutamente todas nos pombais inventariados, aínda que algunha delas apareza dunha maneira máis residual.

Coma todas as cousas, cando algo non se usa cae no esquecemento e se non hai unha sensibilidade patrimonial (ou posibilidade económica de levala a cabo) estes elementos, coma moitos outros (hórreos, arcas, fornos...), comezan o seu deterioro ata a súa desaparición. Primeiro aparecen as goteiras que estragan a madeira que soporta a cuberta. Cando esta se derruba os muros exteriores quedan desprotexidos e a auga infíltrese

por entre as pedras ata que a erosión remata por esborrallar o que con moito esforzo foi erguido hai máis dun século para acubillar as pombas.

Dos vinte e dous pombais inventariados só un conserva o seu uso orixinal. Os que foron reconvertidos en outra cousa, xeralmente galiñeiros, pero tamén almacéns, teñen en xeral un bo estado de conservación. Aqueles que non teñen uso ningún son os que se atopan mal parados, agás uns poucos que foron rehabilitados polo seu valor estético e arquitectónico.

É importante que as administracións procedan á catalogación e protección deste senlleiro elemento patrimonial, co fin de que sexan legados ás vindeiras xeracións de igual xeito que nós puidemos coñecelos e valoralos, mais tamén é importante que estas se mollen colaborando economicamente coa súa rehabilitación e posta en valor xa que o seu arranxo non é facilmente asumible por unhas maltreitas economías domésticas que non ven un retorno no seu uso agás o meramente estético.

8 BIBLIOGRAFÍA

- Alonso Ponga, J. L. (1993). A arquitectura tradicional nos límites galaico-leoneses: os pombais do Bierzo e a súa significación. En Xosé A. Fernández, Xosé A. Fidalgo e Xosé M. González (coords.) *Actas do Simposio de Antropoloxía "Lindeiros da Galeguidade II"*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, pp. 35-59.
- Blanco Rodríguez, A. (2023). *Pombais de Allariz*. Allariz: Aira editorial.
- Caamaño Suárez, M. (1999). *As construcións adxectivas*. A Coruña: Museo do Pobo Galego.
- Cunqueiro, A. (1983). *A cociña galega*. Vigo: Galaxia.
- González Pérez, C. (1982). Os pombais galegos. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, XXXIII-98, pp. 479-506.
- Ladra Fernandes, X. L. (2002). Arquitectura popular galega. Os pombais do concello de Valga. *El Museo de Pontevedra*, 56, pp. 249-266.
- Lorenzo Fernández, X. (1995). *A casa*. Vigo: Galaxia.

Outeiro Iglesias, M. (2024). 19 (+1) *Escapadas polo Corgo*. Guía visual do concello. Lugo: Servizo de Publicacións da Deputación de Lugo.

Pereiras Magariños, B. (2021). *Patrimonio etnográfico do Concello de Dodro. Hórreos, cruceiros, pombais e reloxo de sol*. A Coruña: Deputación da Coruña.

Rielo Carballo, I. (2005). *A Casa Grande de Quintela. Farnadeiros, O Corgo*. Pol: O Mocrín.

PÁXINAS WEB

<https://www.concellodocorgo.com/2023/10/26/mostra-fotografica-de-pombais-tradicionais/> [Consultado: 30/08/2024].

<https://www.elprogreso.es/gl/articulo/comarca-lugo/gando-pico-pon-corgo-rico/202310271206141702977.html> [Consultado: 30/08/2024].

<https://www.gifex.com/fullsize1/2010-11-04-12521/Corgo.html> [Consultado: 01/09/2024].

https://2020.terrasdeiria.com/Dodro/patrimonio/publicacions/PATRIMONIO_ETNOGRAFICO_DODRO.pdf [Consultado: 01/11/2024].

OUTROS

Gran Enciclopedia Gallega.

RESOLUCIÓN do 11 de novembro de 2024 (DOG do 20 de novembro de 2024), da Dirección Xeral de Patrimonio Cultural, pola que se inclúe no Censo do Patrimonio Cultural a técnica do esgrafiado galego como manifestación do patrimonio cultural inmaterial.

ANEXO I: O POMBAL GRANDE DA CASA GRANDE DE QUINTELA

A quen queira descubrir en poucas liñas como é o típico pombal galego recomendaríalle a lectura dun extracto do libro de Isaac Rielo Carballo “A Casa Grande de Quintela” (páxinas 66-69). No texto, o historiador e crego polense, describe con todos os matices o pombal grande da casa, naquel intre xa sen uso (igual ca hoxe), e que na actualidade se atopa rehabilitado, como o resto das edificacións da propiedade. Isaac vai facendo unha descrición do pombal cunha linguaxe

poética e coidada, como adoita facer en todos os seus textos.

Non se trata aquí do pombal pequeno, do que colga dunha das ladeiras do patio, senón do grande, do que, por tras da casa, ergue nun recullo da horta. Por certo, un tanto enfurruñado non se sabe se pola pouca atención que se lle presta se pola longa viaxe -ao parecer sen retorno- que emprenderon as responsables do aluguer, as súas inquilinas.

Mais aí está. E por se fora pouco aínda de bo ver, moumeando doras en cando coa videira que ten ao pé non se sabe se para lle agradece-lo agasalho dos acios que lle está a ofertar ou para lle pedir: “quita de aí, non me tolde-lo sol”.

Ollado por fóra e verbo da súa estrutura, pódese falar de base ou pousadoiro, do corpo propiamente dito e da carapucha ou cuberta.

Para a base ou pousadoiro case sempre se bota man dun chan, dun solo, penedío por mor de rexeita-la humedén. Aquí, como o terreo é barroso e lamacente, fabricouse con abundancia de retallos de lixo un redondel de diámetro lixeiramente meirande co do corpo ou parte cilíndrica, hoxe enteiramente soterrado.

O corpo, redondZo todo el, mide uns 4,20 m de altura dende a base ou sostemento ata o mesmo cimo ou cumio do tellado; e de circunferencia, pola parte de fóra, acada case os 18 m. A ras da terra e montada encol dun pequeno suarego, abre a porta. Orientada ao nordés, ten de alto aproximadamente 1,20 m e de ancho non collen, ao entrar, máis de dúas persoas acaroadas. Preto do pico -e ao sol do nacente e ao do mediodía- albíscanse os ocos cadrados das piqueiras ou porteliñas; unhas cinco en total, a unha distancia de 0,40 m unhas das outras. Dan a un saínte ou balcón corrido, onde os pombados animalíños toman o sol ou fan garda alertando da proximidade de calquer volátil azoreiro inimigo.

O teito é un entrabado de cangos que, a xeito de radios e partindo de distintos puntos do anel de madeira que pousa na parede, van a se anoar máis arriba, formando o cumio ou curuto, resaltado por un pináculo ou por un coio, ou mesmo por unha pomba como se pode apreciar na ilustración.



Imaxe A1.1. Foto antiga (ano 2009) do pombal da Casa Grande de Quintela

Por dentro o pombal ten os seus segredos. Do medio para arriba está tallado nunha porción de furniñas -ata 319 podemos atopar nalgúns- que fan de niños ou poñedores. Separadas por toros de cantería ou por chantelas de pizarra. Para que a “señora” poida seguir, no seu tempo, a medranza dos pombiños e recortarlle-las ás para que non fuxan e sigan a se cebar, dispón dunha escaleira de varios chanzos, ás vegadas en forma de cascarolo e xiratoria.

Os materiais que entran na construción do pombal de Quintela son os da zona: pedra de laxa misturada con cachotes de cantería e lousa tanto ao tellado como na repisa das porteliñas. O enlocido é de cal argamasada. E canto máis albo mellor. Seica así o están a demandar as pombas.

ANEXO II: A GASTRONOMÍA ASOCIADA ÁS POMBAS

Aínda que o refrán indica que "o gando de pico non pon o dono rico", o certo é que os pombais estiveron ben presentes na xeografía corguesa tanto como construcións independentes, como integrados noutros edificios, e iso quere dicir que, entre outras cousas os pichóns eran apreciados a nivel culinario e empregados como agasallo para pagar favores ou como comida en día importante. Da súa importancia na cociña galega dá testemuño Álvaro Cunqueiro no seu coñecido libro “A Cociña Galega” (páxinas 113 e 114) tal e como se recolle no seguinte extracto:

Nos ríos hai patos, que en moitas partes chaman parrulos, e nos pombais, pombas.

[...] En Galicia debeu de xantarse moito pichón. Pazos e rectorais tiñan pombais, -“palomar y ciprés, pazo es”, di o refrán-, e nas aldeas, en cada unha máis de dúas casas tiñan pombas. Os pichóns guísanse con hervellas e patacas novas en maio e por Xan Xoán, e fan moi sabrosas empanadas e pastelóns. Pero no común das xentes nosas labregas, o pichón é unha carne para enfermos, e un caldo de pichón é o pedido para xente moi delicada, cunha xema de ovo e media copiña de xerez, se o estómago llo admite. Uns pichóns ao espeto, -soamente salgados, fretados con aceite ou manteiga de vaca cocida, e cun dente de allo enteiro que se lles pasa pola pel a cada pichón tres ou catro veces-, é receita que non hai que deixar perder. Hai quen lles adentra unha mazá pequena e un torresmo frebudo, e eu non desapido. E cunhas castañas cocidas ou asadas, van moi ben. En moitos lugares de Galicia saben facer os pichóns con salsa rubia. A salsa non debe levar aceite, senón manteiga de porco, e se a fariña que se tosta para espesar a salsa é de centeo, mellor que mellor. O pichón pide algo de pementa. Faláronme dun crego a quen na súa cociña lle recheaban os pichóns cando xa estaban nos minutos finais do asado, con ostras. Eu disinto destas receitas, xa dixen que por filosofía coquinaria, por repeto aos sabores das cousas. Así eu tomo primeiro as ostras, ben frescas e frías, e despois doulle a un pichonciño ben asado, e fago un almorzo apropiado.



Imaxe A2.1. Portadas dos libros referenciados nos anexos